

16. NOVEMBAR 1941. GODINE

(O jednom zločinu italijanskog okupatora u Boki Kotorskoj)

U selu Kamenom, u hercegnovskom kraju, 16. novembra 1941. godine, italijanski okupator strijeljao je tri žitelja iz ovog mjesta: Branka Bronzića, učitelja, Todora Mandića, sanitetskog kapetana bivše jugoslavenske vojske i Danila Ajčevića, krojača, odnosno poštanskog činovnika, a njihove porodične kuće zapalio.¹

Ovo je bila tipična svirepa represalija fašističkog okupatora, koja je imala za cilj da u korijenu presječe oružanu borbu naroda Boke Kotorske protiv njega. Trebalo je zastrašiti narod ovim krvavim činom.

Neposredni povod ovom zločinu, masovno hapšenje muškaraca u selu Kamenom, ponašanje policijskog fašističkog oficira Renata Kandidate² na licu mjesta, na Kamenom, nedužnost strijeljanih drugova i Izvještaj kotorskog kvestora Glavnoj direkciji policije i Guverneratu Dalmacije u Zadru — događaji su vrijedni pažnje i treba ih zabilježiti.

U svemu ovom nije se desilo ništa neobično čega nije bivalo i ranije u ovim našim prostorima, uvijek kada su bila okupirana od tuđina. I ova represalija fašističkog okupatora samo je ponovila ono što je svaki okupator radio, od kako je svijeta i vijeka.

Ako se samo letimično osvrnemo na ovo pitanje represalija u povijesti, doći ćemo do pesimističkog zaključka. Uporedo sa raz-

¹ Izvještaj kr. Kvesture Kotor, od 17. novembra 1941, otpremljen pod brojem 03694, a sadrži podatke o ubijenim drugovima i akcijama u predjelu Herceg-Novji. — Ovaj prevedeni izvještaj oštampao je u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 4, str. 441, 442, i 445. Zbornik je štampao u Beogradu 1953, u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda »Vojno delo«.

² Jedan od svirepih italijanskih policajaca-fašista. Njegove ljubavnice i domaći simpatizeri fašizma dali mu naziv »Crni vitez«, iako ničega ovaj zločinac i batinaš nije imao ni od viteštva ni od humanosti. U kapitulaciji Italije 1943. godine uspio je pobjeći i, po kazivanju, i danas je živ u Italiji, na slobodi.

vitkom civilizacije represalije su prema protivniku bivale sve strašnije i teže. Trebalo se nadati suprotnom. Sumorno je konstatirati da je XX stoljeće obilovalo najvećim i najmasovnijim mučenjima i ubijanjima ljudi, represalijama, kakvih ranija povijest nije poznavala. Mi imamo u vidu ekstremne represivne mjere, zločine, oduzimanje života ljudima i to nemoćnim, zarobljenim, obespravljenim, razoružanim i nedužnim. Mislimo prije svega na usmrćenu djecu, žene i starce, bolesnike i ranjenike.

U posljednjem svjetskom ratu nacisti i fašisti i neke njihove kolaboracionističke formacije u Jugoslaviji kao da su se natjecali ko će biti nemilosrdniji u obračunu sa nemoćnim.

Sva dosadašnja povijest ustvari je neprekinuta borba između starog i novog, umirućeg i radajućeg, snaga napretka i onih koji nastoje da zadrže preživjelo. To je klasna borba, taj određujući faktor u razvitku društva i svijeta. To je i povijest imperijalističkih ratova između država, raznih zavojevanja u cilju pokoravanja tuđih zemalja i naroda i njihove eksploatacije.

Kao crvena nit kroz sve ove sukobe provlačila se avet represalija: kažnjavanje, mučenje i ubijanje nemoćnih i potlačenih.

Represalije su bile i ostale neminovan dio ratova, revolucija i kontrarevolucija, okupacija i aneksija. Međutim, i ovom povijesnom fenomenu ne smije se prilaziti jednostrano i isključivo, bez određene analize date situacije i snaga koje su se našle u sukobu. Treba nastojati u tim borbama prepoznati onog koji se bori za novo, za progres, za revoluciju ili koji brani svoju zemlju i njenu slobodu i nezavisan razvoj. Svakako da se u toj borbi i on mora služiti represivnim mjerama protiv svih onih koji nastoje da ometu njegovu pravednu borbu. Takve njegove represalije su razumne i opravdane, ali samo onda, ako su upotrebljene protiv pravih krivaca, vinovnika koji ometaju njegovu pravednu borbu. Dakle, u pitanju je ko, u ime kakvih povijesnih ciljeva, revolucionarnih ili kontrarevolucionarnih, patriotskih ili izdajničkih, vrši te represalije, na kakav način ih vrši i koliko se njima služi. I ono što je najvažnije, da li je ta represivna mjera pogodila krivog ili nevinog. Može se konstatirati, na žalost, da su represalije, gledajući ih u jednom povijesnom globalu, generalno, do sada, kao po pravilu, daleko više pogađale onog nedužnog, nemoćnog i obespravljenog. Otuda su one, kao takve, zločini u povijesti, bilo masovni, bilo pojedinačni. Svaki pošten čovjek, koji iole poznaje svjetsku povijest, mora se stidjeti takvog povijesnog saznanja i pamćenja.

Vratimo se novembarskim događajima u sjeverozapadnoj Bosni, vremenu kada će italijanski okupator ponovo posegnuti za krvavim represalijama.

Same po sebi ove mjere jednog okupatora spadaju u običan, ako bi se moglo reći, klasičan odnos zavojevača prema okupiranoj zemlji. Novembarska represalija izvršena na Kamennom nije bila

praćena nekim velikim torturama i prethodnim mučenjima, niti mukotrpnim istražnim pregradnjama. Sve se desilo brzo, a okupatorov cilj je bio da se zastraši narod i da se u njemu uguši svaka pomisao na otpor protiv fašizma. Međutim, ono što je u okviru ove represalije karakteristično, to je izvještavanje o njoj višoj fašističkoj policijskoj instanci u Zadru. Okupatori-fašisti nemaju hrabrosti da priznaju istinu, nego otvoreno lažu i falsifikuju događaje, daju ih u sasvim drugom svijetlu. Nastoje ovim lažima dati sebi svojstva koja nemaju, a Boku i Bokelje prikazuju kao svoje podanike, koji su, maltene, jedva čekali da Boka bude pripojena Italiji, a oni sami postanu Italijani. Ovakvo izvještavanje pokazuje da je cijela ta hijerarhijska fašistička vlast počivala na lažima i falsifikatima, trci za položajima i odlikovanjima, na licemjerju i podvalama.

Pogledajmo šta se to dešavalo u Boki Kotorskoj u vremenu pred ove novembarske diverzije.

Poslije trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, nastupio je i ovdje jedan period, koji bi se, uslovno, mogao nazvati zatišjem. To je bilo doba u kome nije bilo oružanih aktivnosti protiv okupatora. Ali je zato ovaj preдах iskorišćen za značajan politički rad Partije, koja je rukovodilac oružane borbe protiv fašizma. Analizirao se rad komunista i njihovih rukovodstava u julskim danima 1941. godine. U ovom pretresanju aktivnosti MK KPJ za Hercegovinu učestvuju i predstavnici OK KPJ Nikšić, drugovi Milinko Đurović i Vojo Nikolić.

U sjeverozapadnoj Boki, u julskim danima, nije došlo do masovnog ustanka protiv okupatora i to je teretilo rukovodstvo pokreta. To je tako izgledalo u usporedbi sa onim što se dešavalo u nekim drugim predjelima Crne Gore. Ali, niz uspješnih diverzija, izvršenih u Boki, potvrđivali su ispravnu primjenu i oživotvorenje direktive CK KPJ o postepenom razvoju oružane borbe i načinima te borbe protiv okupatora. Proizilazilo je da je MK KPJ za Hercegovinu uglavnom pravilno sprovodio liniju Partije o ustanku.

I na ovom terenu došlo je do izvjesne zbrke u vezi više direktiva koje su jedna drugu sustizale.

Boka Kotorska, uz sve ovo, bila je i jedan teritorijalno-geografski specifikum sa snažnim tvrđavskim sistemom, plovnim objektima, komunikacijama i artiljerijom. Ona je i anektirana, pa je Italijani tretiraju kao dio svoje državne teritorije. Tu oni nastoje sprovesti italijanizaciju preko svih vidova rada i života. Ovaj okupator nastoji na sve moguće načine sprovesti politiku fašizacije i asimilacije Boke i Bokelja. Obilato se služi lukavstvom i dvoličnošću u sprovođenju ove svoje politike. Do Boke mu je, izgleda, mnogo stalo, pa je na svaki vid otpora Bokelja posebno osjetljiv i ranjiv.

U cijeloj Crnoj Gori na julske akcije Italijani odgovaraju dosta velikom ofanzivom, u drugoj polovini jula i prvoj polovini avgu-

sta. Dosta italijanskih vojnika pretraživalo je sva sela u sjeverozapadnoj Boki.

U ovakvim okolnostima održavaju se sastanci partijskih rukovodstava. Tada je bila donešena odluka o raspuštanju julskih gerilskih grupa s preporukom da se svi nekompromitirani borci vrate u svoja mjesta i pokušaju se legalizirati.³ Ova odluka i preporuka ima direktne veze sa onom italijanskom racijom od 14. novembra u selu Kamenom, kada se među uhapšenima našlo i nekoliko članova KPJ i SKOJ-a.

Julske diverzije i snažan politički rad komunista bili su preludij masovnom oružanom ustanku protiv okupatora u sjeverozapadnoj Boki, u jesen 1941. godine. Ranije utvrđena odluka partijskog rukovodstva o formiranju Orjenskog bataljona počela se sada realizirati. Ponovo počinju diverzije koje organiziraju partijske organizacije.

U noći između 13. i 14. novembra 1941. godine jedna grupa članova KPJ i SKOJ-a iz sela Poda i Kamenog ruši telegrafske stuhove na Kamenom (lokacija Kotobilj, južni nenaseljeni dio sela, klisurastog reljefa, kroz koji je prolazio konjski put od Herceg-Novog i ovdje se spajao sa makadamskim kolskim drumom). Ovakve diverzije izvode se i u selima: Sutorini, Krivošijama i Kamena-rima. Napada se voz u Konavlima i kamion u Zupcima. Ima i zarobljenih italijanskih vojnika, a ubijena su i tri okupatorova saradnika.⁴

Okupator reagira brzo i oštro u nadi da će u korijenu, u početku, ugušiti otpor naroda. Prva okupatorova zločinačka reakcija je strijeljanje tri stanovnika sela Kamenog.

Šta je neposredno prethodilo ovom okupatorovom zločinu?

14. novembra, prvi dan poslije diverzije u Kotobilju, u prijepodnevnim časovima, patrole italijanskih vojnika pohapsile su sve odrasle muškarce, koji su se zatekli na Kamenom, bilo u kućama ili van. Najviše privedenih bilo je rodom iz ovog sela, uz nekoliko muškaraca iz obližnjih mjesta, koji su se, na njihovu nesreću, našli ovog dana na Kamenom, ne sluteći nikakvo zlo.

Svi pohapšeni sprovedeni su u jednu veliku baraku bivše jugoslavenske vojske,⁵ zvanu hangar. U njoj su do kapitulacije stare

³ Batrić Jovanović: »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji«, str. 139, 140, i 141.

⁴ V. Radović i M. Crnić: »Orjenski partizanski bataljon«, str. 42, 44, 45, 46, 47, 49, i 50.

⁵ V. Radović i M. Crnić: Isto, str. 67.

⁶ Selo Kameno bilo je poznato i po tome što je ovdje još od doba austrijskog bila uvijek stacionirana vojska. Tu je bio izgrađen i vojnički logor. Selo je smješteno na jednoj nevelikoj visoravni, preko 500 metara nadmorske visine. Svojim položajem dominira nad ulazom u Boku, pa je i zbog toga bilo vrlo pogodno za stacioniranje i logorovanje vojske.

Jugoslavije držani topovi. U toj dosta prostranoj baraci, sa cementiranim podom, uhapšenici su svrstani u jedan red. Ispred njih je tada nastupio policijski oficir, fašista Renato Kandida, u dugačkoj crnoj pelerini, sa blistavim cvikerom na nosu. Kretao se linijom stroja uhapšenih, zastajkivao i prodorno zagledao u lice svakog. Duže se nešto zadržao ispred uhapšenog mještanina Gliga Stijepčića-Janjića, po zanimanju kuvara. Gligo je tada nosio dugu kosu sa velikim zulufima i dosta se nehajno držao. Nije se nekoliko dana ni brijao. Da li se neuredan, podrugljiv i prkosan izgled Gligov ili nešto drugo učinilo sumnjivim Kandidi, tek ovaj ga je oštro optužio da je on »ribello« i diverzant. Stijepčić je oštro odbio optužbu i na tome se to, na sreću Gligovu, i završilo.

U toku ove opasne i stravične »smotre« Kandidine, došlo je u jednom trenutku, iznenada, do oštrog razgovora na čistom italijanskom jeziku, između fašiste Kandida i uhapšenog doktora pomorskog prava Paja Mandića.

Mandić je bio već davno završio studije u Italiji i potpuno je vladao italijanskim jezikom. U staroj Jugoslaviji radio je kao visoki činovnik u ministarstvima pomorstva i saobraćaja. Bio je obrazovan stariji čovjek, dostojanstvenog držanja, strog, vrijedan i pedantan, civiliziranih manira i pun građanske hrabrosti. Poslije sloma stare države obreo se u svom rođnom selu Kamenom. Gotovo je sigurno da je policajac-fašist Kandida već odranije imao neke podatke o njemu i njegovim političkim nazorima. Smatrao ga je anglofilom i jugoslavenskim patriotom. Znao je, mislimo, da ne pripada komunističkom pokretu.

Tokom ovog oštrog i na momente burnog dijaloga Mandić se hrabro i ponosno držao. Nije htio ništa potvrditi fašisti Kandidi. Na njegovu optužbu da je selo krivo za diverziju, jer se to desilo na teritoriji sela, na putu seoskom, Mandić je ironično odgovorio da »svi putevi vode u Rim«, da selo nije krivo, da je to mogao učiniti ma ko i ma odakle. Razgovor se na ovome i završio. Mandić je sa ostalima poveden u Kotor, u zatvor, i, ubrzo, interniran u Italiju.⁶

Uhapšenici su poslije utovareni u kamione i odvedeni u kotorski zatvor. Da li tamo u zatvoru ili još u onoj baraci, od uhapšenih su bili uzeti najosnovniji lični podaci. Nijesu vršena sasiušavanja zatvorenika u toku njihovog držanja u zatvoru, od 14. do 21. novembra, kada su pušteni na slobodu. Ovo se ne odnosi na tri odvedena druga, koji su ubijeni 16. novembra. Šta se dešavalo sa njima poslije odvođenja njihovog iz zatvoreničke sobe ne zna se skoro

⁶ Mandić je u internaciji imao dobro držanje i ponašao se kao istinski jugoslavenski patriota. Uvijek je žalio što je Kandida pobjegao iz naše zemlje nekažnjen.

ništa.⁷ Nikakvog posebnog dokumenta o tome nema ili mi ne znamo za to. Imamo jedino onaj pomenuti italijanski policijski izvještaj.

Navodimo ga u cjelini, tačno onako kako je preveden i odštampan u Zborniku.

**IZVJESTAJ KR. KVESTURE OD 17 NOVEMBRA 1941. GOD.
GLAVNOJ DIREKCIJI POLICIJE O AKCIJAMA U PREDJELU
HERCEGNOVI**

Kr. Kvestura Kotor
Odjeljenje: kab. Br. prot. 03694
Odgovor na akt

Kotor, 17 novembra 1941 — XX
POVJERLJIVO — HITNO AVIONOM

PREDMET _____
(M. P.)

Opšta registracija prijema
Reg. 19 novembra 1941
13605

Prilozi

**GLAVNOJ DIREKCIJI POLICIJE
GUVERNATORATU DALMACIJE**

Z A D A R

U vezi s izvještajem od 14 tekućeg pod istim brojem o rezanju nekoliko telegrafskih stubova u brdovitom predjelu Hercegovog, djelo nepoznatih, javljam da je istog dana uhapšeno 47 osoba među kojima dva seoska glavara onih sela u kojima je sabotaža izvršena. Uhapšenici su otpremljeni u kotorski zatvor gdje će biti zadržani kao taoci.

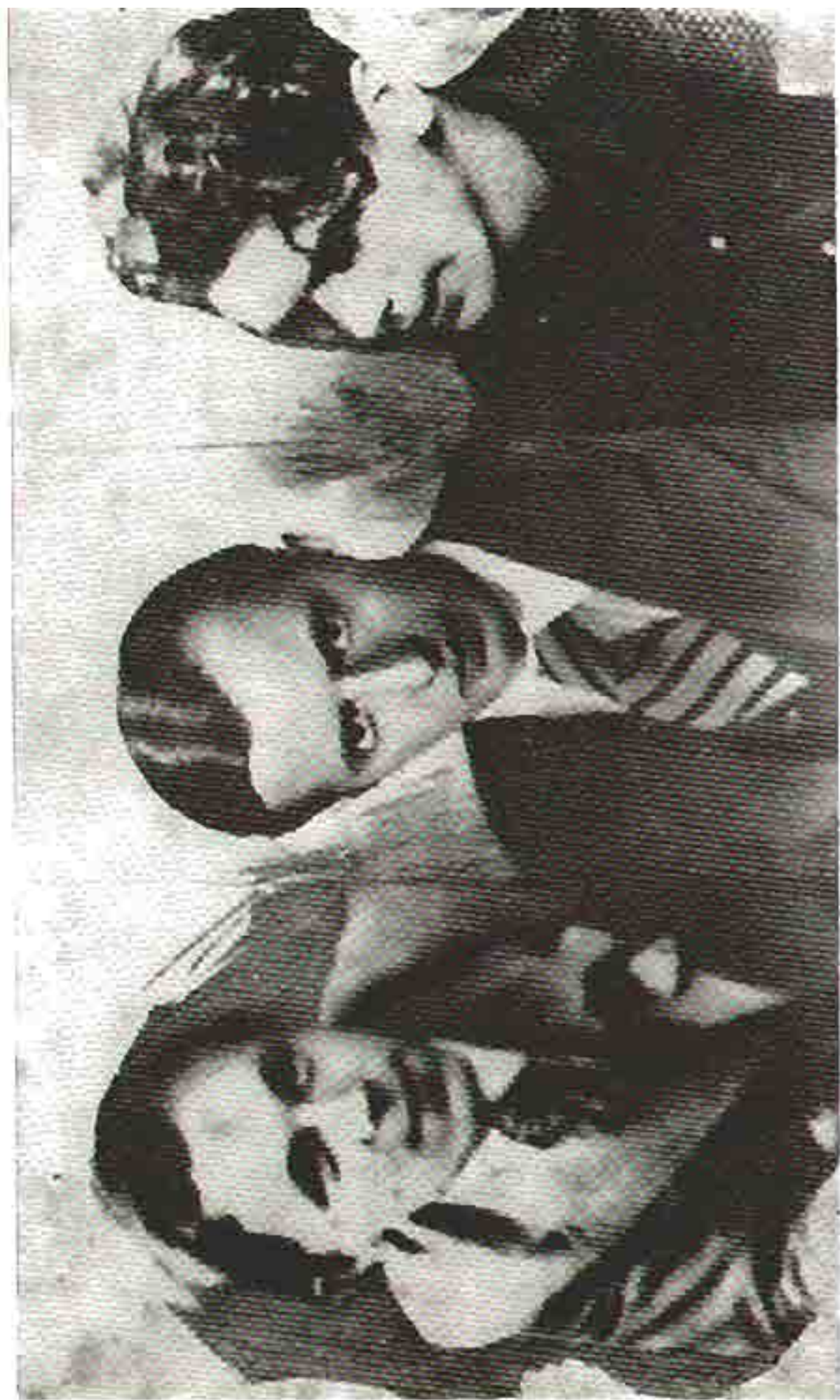
Ekselencija Prefekt je zatim izdao saopštenje, čiju kopiju prilažem, koje je bilo izloženo u svim opštinama Provincije sa ciljem da i stanovništvo učestvuje u traganju i hapšenju prevratnika i sabotera.

Iz istrage, preduzete uz najveći napor da se identifikuju okrivljeni, proizlaze jako osumnjičena tri lica, koja su u Hercegovom poznata kao aktivni komunisti:

1) Aičević Danilo Krste,⁸ rođen u Kamenom 14 (2) 1913, poštanski činovnik;

⁷ Stevo Lepetić, poznati fotograf i filmski snimatelj, pasionirani skupljač fotografije kao dokumenta, tvrdi da su Italijani napravili snimak strijeljanja na Kamenom i da je on kasnije imao taj snimak, ali da ga je neko njemu oduzeo i sada ne zna ništa o tome.

⁸ Otac Danilov nije se zvao Krste nego Risto. Nije Aičević, nego Ajčević. Danilo nije rođen 1913, nego 1916. godine.

5. Učenci na desno: Branko Bronzic, Todor Mundić i Danilo Ajčević.

2) Mandić Teodor pok Jove, star 30 godina, nastanjen u selu Mandići, kapetan bivše jugoslovenske vojske;⁹

3) Bronzić Branko Lazara, rođen u Mandiću¹⁰ 12/6 1910, tamo nastanjen, učitelj.

Pošto je naredeno traganje za njima, bili su pronađeni juče, 16. o. m., u predjelu u kojem su bili prerezani telegrafski stubovi. Tamo su ih još prije sabotaže primjetili naši vojnici. Pokušali su da se odupru s oružjem, ali su ih karabinjeri, otvorivši vatru, uspjeleli da savladaju.

U međuvremenu, rasrdeno stanovništvo je zapalilo njihove kuće. Nije se moglo odmah pristupiti gašenju zbog iznenadne eksplozije municije koja je krišom bila držana u spomenutim kućama, na skrivenim mjestima, koja nisu otkrivena prilikom pretraživanja koje je malo prije toga bilo izvršeno.

Noću 16 o. m. izvršena je još jedna sabotaža kojom je oboreno još 14 telegrafskih stubova u predjelu između Igala i Sutorine, u opštini Hercegnovi. Izvršena je odmah na mjestu istraga. Do sada su izvršena 23 hapšenja. Stanovništvo je i u ovom slučaju reagovalo, zapalivši tri kuće licima koja su jako osumnjičena.

Najzad, u prvim jutarnjim časovima današnjeg dana (znači 17. novembra — pr. V. R.), između Sutorine i Grude, na oko 5 kilometara od Hercegnovog, nepoznata lica su prerezala nekoliko telegrafskih i telefonskih žica. Policijske snage, koje su odmah otišle na mjesto radi potrebne istrage, uhapsile su 18 talaca, među kojima tri seoska glavara. Stanovništvo je zapalilo 3 kuće, hoteći, očevidno, da djelima pokaže svoje negodovanje prema onima koji remete mir u tom predjelu.

Pored toga desili su se sljedeći događaji koji pokazuju na koji način su ustanici uspjeli da se uvuku u naš teritorij preko graničnog pojasa, koji je slabo zaposjednut našim trupama:¹¹

— 13 o. m. poslije podne, jedan pješak, prelazeći sam preko šumovitog predjela u mjestu Lovorno, kod Grude, bio je zaustavljen od dvojice nepoznatih koji su, bez uspjeha pokušali da ga razoružaju.

— 15 o. m. poslije podne, patrola artiljeraca primjetila je u predjelu Kamena dva lica od kojih je jedno bilo naoružano karabinom. Na poziv da stanu, ovaj posljednji je uspio da umakne u šumu, dok je prvi uhapšen i identifikovan kao neki Vidak Samardžić, pok. Blagoja, star dvadeset pet godina, iz Blagaja (Risan).

⁹ Nije Teodor nego Todor. Rođen je 1909. godine. Selo Kameno se u nekim starijim topografskim kartama označavalo nazivom MANDICI.

¹⁰ Isto tako Branko Bronzić nije rođen u Mandićima nego na Kamenom, a do greške dolazi što se Kameno u kartama nazivalo Mandići.

¹¹ Sve akcije na teritoriji sjeverozapadne Boke izvodili su domoročji-borci, Bokelji, pod rukovodstvom MK KPJ — Herceg-Novli. Italijani hoće prikazati da akcije izvode neki izvan granica Boke, koje su, navodno, slabo zaposjednute njihovim trupama.

— Noću između 15 i 16 o. m., grupa od oko 30 ustanika,¹² sa puškomitraljezom, idući prema Kameno — Mandići (Hercegnovi), sukobila se sa jednom zaštitnom formacijom naših vojnika. U vatrenom okršaju mi nismo imali žrtava. Ustanici su se, nagnani na bijeg, povukli prema crnogorskoj granici.

— U 6 sati 16 o. m., na karabinjere stanice Zelenika koji su bili pojačani odredima pješadije, dok su izviđali konjski put za Obalicu (Hercegnovi), ispaljeno je osam puščanih metaka. Brzo protivdejstvo vojnika nagnalo je u bijeg napadače, koji su uspjeli da se udalje prema brdima u pozadini.

Jutros je Eks. Prefekt održao u Vladinoj Palati sastanak kojemu su, pored ostalih, prisustvovali generali-komandanti divizija »Taro« i »Messina«, admiral-komandant pomorskog sektora u Tivtu, Federal, potpisani i komandant grupe karabinjera.

Na tom su se sastanku diskutovale i utvrdile mjere koje će se primijeniti da bi se izbjeglo da se situacija, koja za sada ne izaziva naročitu zabrinutost, pogorša.

Ukoliko bude nekih značajnijih vijesti, ja ću ih javiti Vašoj Ekselenciji.

Kvestor¹³
(potpis nečitak)

Zadržimo se detaljnije na ovom italijanskom policijskom izvještaju. On je i jedini koji mi posjedujemo, a dotiče se onog što se dogodilo na Kamenom u Novembru. Iz njega se vidi da je još postojalo neko Prefektovo saopštenje, kao i jedan izvještaj koji je napisan i upućen višoj instanci još 14. novembra.

Na početku ovog izvještaja piše o nekakvoj napornoj istrazi. Nije istina da je vođena ma kakva naporna istraga. Naprotiv, to je bilo najobičnije hapšenje ljudi kako su na koga ti »vajni istražitelji« nailazili. Bila je to racija »na slijepo«, kakve su vršile i vrše sve okupatorske vojske i režim, svi silnici ovoga svijeta od kako se za njih zna u istoriji. Ovo je baš najlakši i najprostiji, ali i najpodliji i najnepravedniji način terorisanja i zaplašivanja ljudi, a ne nekakva naporna istraga! Očito je da ovdašnja policija laže onu u Zadru, da li po nekom prećutnom dogovoru među njima ili ne, ali to je posebno pitanje, pa se nećemo njime ovdje baviti.

Taj njihov navodni napor doveo ih je, kako pišu, dotle da su osumnjičili tri osobe koje su u Herceg-Novom poznate kao aktivni komunisti. Međutim, istina je da nijedan od ove trojice dobrih i poštenih ljudi i rodoljuba nije bio organizirani član KPJ. Branko

¹² U Zborniku stoji da su to partizani Orjenskog NOP bataljona, što je istina.

¹³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 4, BORBE U CRNOJ GORI, Beograd 1953, izdaje Vojnoizdavački zavod »Vojno izdavač«, str. 441, 442. i 445.

Bronzić i Danilo Ajčević¹⁴ bili su vrlo bliski politici koju je vodila KPJ, bili su, takoreći, dio te politike i aktivnosti, neposredno su učestvovali u raznim širokim akcijama koje je vodila Partija, kako prije rata, tako i sada u teškim uslovima okupacije i terora. Todor Mandić, neobično dobar čovjek, pošten i omiljen, bio je pravi rodoljub koji je mrzio okupatora iz dna duše, ali se nije upuštao ni u kakvu aktivnost koju su organizirali i sprovodili komunisti u hercegovaškom kraju.

U izvještaju dalje piše: »Pošto je naredeno traganje za njima, bili su pronađeni juče, 16 o. m., u predjelu u kojem su prerezani telegrafski stubovi. Tamo su ih još prije sabotaže primjetili naši vojnici. Pokušali su da se odupru s oružjem, ali su ih karabinjeri, otvorivši vatru, uspjeli da savladaju«.

Sve je ovo najobičnija laž. Kakvo traganje! Toga nije bilo. Takođe je podla laž da »su pronađeni juče, 16 o. m. . .« Istina je da su oni tog kobnog dana strijeljani na Kamenom, a uhapšeni su zajedno sa ostalim, u onoj raciji od 14. novembra. Takođe je bestidna laž da su se oduprli oružjem. Ovdje se pominju karabinjeri i po tome se da zaključiti da su ovo strijeljanje izvršili karabinjeri, a ne obični italijanski vojnici.

Ono u izvještaju da su ih »tamo prije sabotaže primjetili naši vojnici« može da bude tačno. Ovi mladi ljudi su tada živjeli u svom rodnom selu Kamenom, a ovdje je skoro uvijek bila stacionirana po neka jedinica italijanske vojske. Strijeljani drugovi bili su prijatelji, zemljaci, voljeli su se i često su bili zajedno, i oni, ali i neki drugi mlađi drugovi zajedno sa njima.

A sad obratite pažnju na ono mjesto u ovom famoznom izvještaju gdje je došla do najpunijeg izražaja nemoralnost italijanskih fašista.

Evo tog mjesta: »U međuvremenu, rasrđeno stanovništvo je zapalilo njihove kuće. Nije se moglo odmah pristupiti gašenju zbog iznenadne eksplozije municije koja je krišom bila držana u spomenutim kućama, na skrivenim mjestima, koja nisu otkrivena prilikom pretraživanja koje je malo prije toga bilo izvršeno.«

U jednoj napomeni, fusnoti, u knjizi gdje je štampan ovaj izvještaj piše: »Ovo je obična falsifikacija od strane Italijana: oni su sami palili kuće, a tobožnjim gašenjem požara htjeli su da se prikažu velikodušni i humani.« Ovo je istina.

Kulminacija nekarakternosti i moralnog raspadanja fašističke policijske hijerarhije, licemjerja i nepoštenja, najočitiije se ispoljila baš u ovom dijelu izvještaja.

¹⁴ U PTT Vjesniku — informativnom glasilu Zajednice JPTL, u broju 453, od 25. jula 1977, piše u jednom članku o Danilu da je on radio u Budvi, u krojačkoj radnji »Napredak« i da je tu primljen u KPJ 1937. godine. — U »Politici« od 25. maja, u jednom članku, isto se tvrdi. Međutim, u hercegovaškom kraju on nije bio povezan u KPJ.

U čitavoj ovoj lažnoj pisaniji fašističke policije može se otkriti i jedan specifikum ovog okupatora. Lagali su i lažu i drugi okupatori i uzurpatori, ali ovako podlo i krupno nijedan kao ovaj. Boka je prije ovog bila upamtila i austro-ugarskog okupatora, koji je, takođe, strijeljao naše rodoljube, ali nije bio ovako lažljiv, podal i licemjeran.

Italijanski okupator bio je specijalizovan i za paljevine kuća i čitavih sela. Oni su bili vrlo loši ratnici na bojnom polju u toku II svjetskog rata, ali su se znali praviti hrabrim nad nemoćnim, na mjestima gdje im nije prijetila nikakva opasnost od neprijatelja. Palili su kuće i sela i sadistički uživali u plamenu.

Međutim, kada se razmatra problem represalija u toku II svjetskog rata u odnosu na našu zemlju i narode, pa i šire, kada se upoređuju razni okupacioni režimi u II svjetskom ratu, u Evropi i u nas, gdje ih je bilo više, i, uz njih, mnoge naše domaće kontra-revolucionarne formacije, treba svemu tom prilaziti diferencirano, što se tiče nekih nijansi, konkretnog, ne onog načelnog, koje ih sve svrstava u jednu vreću. Ogroman krvavi danak su platili naši narodi u II svjetskom ratu, a uzimale su ga sve te zločinačke grupacije.

U našoj poslijeratnoj historiografiji ispravno je primjećeno da je italijanski okupacioni režim bio ipak blaži i snošljiviji od mnogih drugih, naročito njemačkog. Ovakav stav i praksa italijanskog okupacionog režima bili su uslovljeni nizom faktora političkih, državnčkih, mentalnih i drugih, o kojima ovdje nećemo raspravljati, nije mjesto za to. Možemo samo reći, radi usporedbe, iznijeti pretpostavku da je u Boki u 1941. i 1942. godini bio njemački okupacioni režim bilo bi, sigurno, kudikamo više žrtava i gubitaka i ljudskih i materijalnih, nego što ih je bilo. U Boki je bilo zločina i strijeljanja, mučenja i paljevina, ali, ako bi se to upoređivalo, na primjer, sa nekim krajevima u Bosni, Srbiji, Dalmaciji, Hercegovini, Vojvodini i drugdje, onda bi mogli konstatirati da je ovaj bokokotorski basen nešto manje stradao.

Boku su Italijani bili anektirali pa su je smatrali dijelom svoje teritorije. Željeli su po svaku cijenu prikazati da je ovo mirna teritorija, ta njihova Provincija, koja je, maltene, jedva čekala da bude vraćena matici zemlji i Rimu. Otuda i ono njihovo pisanje da ove diverzije ne predstavljaju veliku opasnost, da je to djelo nekih koji se preko granice ubacuju u »njihovu« Provinciju. S druge strane, lokalna policijska vlast hoće da dokaže nekakvu svoju efikasnost i uspjehe u borbi protiv komunizma. I, najzad, nastoji, opet lažima, da svoje zločine pokrije i opravda nekakvom nuždom i legalnošću, jer su se, eto, uhvaćeni odupirali oružjem, a njihove kuće bile pune municije.

Ovaj, po nekim besramnim lažima, famozni policijski izvještaj ipak je značajan i indikativan iz dva razloga: to je pisano svje-

dočanstvo o obmanama sa kojima se služila fašistička vlast u Boki Kotorskoj, kao i neprijateljevo priznanje da se u sjeverozapadnoj Boki i Konavlima vrše diverzantske akcije.

Ovaj dokumenat je i školski primjer za arhiviste, povijesničare i sve druge kako se mora biti kritičan pri čitanju dokumenata i njihovom korišćenju za utvrđivanje povijesne istine.

Ko su strijeljani drugovi na Kamenom 16. novembra 1941. godine?

Danilo Ajčević rođen je u seoskoj porodici na Kamenom 14. februara 1916. godine, od oca Rista i majke Gospave, rođene Vukasović. Poslije završene osnovne škole u rodnom mjestu izučio je krojački zanat i kao krojački radnik radio je duže vremena na Cetinju i u Budvi, 1939. godine položio je tri razreda srednje škole, privatno. 1940. godine postavljen je za poštanskog službenika u Kamenom, gdje ga je i zatekla kapitulacija stare Jugoslavije 1941. godine.

U Budvi se upoznao sa idejama i borbom KPJ. Danilo je odmah prihvatio politiku Partije i ušao u redove revolucionarnog radničkog pokreta, Radnja »Napredak« u kojoj je on radio bila je stjecište napredne omladine i svih drugih koji su bili pod snažnim uticajem komunističke ideologije. Danilo je učestvovao u mnogim akcijama koje je organizirala i sprovodila KPJ u Budvi i okolini. Poslije kapitulacije stare države Danilo je vrlo aktivan u pripremanama za podizanje oružanog ustanka protiv okupatora. On se stalno kreće u društvu članova KPJ i SKOJ-a u ovom periodu i u toku je velikih priprema koje vrše komunisti na terenu hercegnovskog kraja za ustanak.

Danilo je po svom ponašanju, poštenju, društvenosti i optimizmu bio primjeran mladi čovjek, vrlo omiljen u sredinama u kojima je živio i radio.

Branko Bronzić rođen je na Kamenom 12. juna 1910. godine, od oca Lazara, učitelja i majke Nene, rođene Mandić. Osnovnu školu završio je u rodnom selu, a nižu gimnaziju u Herceg-Novom. Školovanje je nastavio stopama oca Lazara upisavši se u učiteljsku školu. Ovu školu je pohađao jedno vrijeme u Derventi, zatim u Banjoj Luci, da bi maturirao u Vršcu 1930. godine.

Prvo mjesto službovanja bilo mu je selo Branjevo, u bijeljinskom kraju. Nakon godine dana provedene na službi u ovom selu, Branko odlazi u Sarajevo, na otsluženje vojske, u školu rezervnih oficira.

Poslije otsluženja vojske ondašnja vlast ga raspoređuje za učitelja u Makedoniji. Tako Branko počinje učiteljsko službovanje u najnepriступaćnijim i najsiromašnijim selima Makedonije, u veleškom, kičevskom i kavatarskom kraju. Ovo je period njegovog predanog prosvjetno-kulturnog i naprednog političkog djelovanja u makedonskom selu. Branko ovo vrijeme provodi i u svom ličnom uzdizanju, kako stručnom tako i opšteintelektualnom, stasa u je-

dnog vrsnog učitelja — intelektualca, mladog čovjeka širokih vidika i interesovanja. Vidio je ovdje Branko svojim očima bezmjerno bespravlje makedonskog naroda, nepriznavanje njegovog jezika i kulture. Upoznao je on ubrzo metode sreskih načelnika, bajonete i kundake žandarmerijske i mnoge druge vidove nasilne srbizacije Makedonaca. Nije trpio nepravdu i ugnjetavanje cijele jedne nacije, pa je u ovom vremenu vođen čak i jedan proces protiv njega.

Branko Bronzić bio je poznat i u krugovima ondašnjeg Udruženja učitelja Jugoslavije po svojim naprednim stavovima i aktivnom radu u udruženju. Pripadao je takozvanom lijevom krilu ovog staleškog udruženja, koje je poznato, od kongresa u Banjoj Luci, kao Treća grupa učitelja. U ovu grupu je bila svrstana većina učitelja naprednih nazora, grupa bliska politici koju je vodila KPI. Ovdje se Branko isticao svojim pametnim djelovanjem i nekonformizmom, pa je kao takav i bio kandidiran u stručni odbor Udruženja.

Poslije desetogodišnjeg učiteljevanja po selima makedonskim, Branko je, napokon, dobio mjesto učitelja u Đenovićima, u zavičajnoj hercegovačkoj opštini, 1939. godine. I ovdje on razvija raznovrsnu aktivnost kako je to priličilo istinskom narodnom prosvjetitelju.

U hercegovačkom kraju Branko je bio poznat i cijenjen u redovima komunističkog pokreta. On se redovno kreće u društvu naprednih ljudi. Učestvuje na sastancima koje organiziraju komunisti. U pripremama Partije za ustanak i u njegovim prvim fazama Branko je vrlo aktivan. Njegova rodna kuća na Kamenom, cijela njegova porodica aktivno učestvuje u narodnooslobodilačkom pokretu. To je kuća gdje se sastaju komunisti i skojevci, sklanja oružje, hrana i odjeća, sanitetski materijal i štampa za ustanike. Ovo je jedan od najsigurnijih punktova ustaničkih u ovom kraju, kuća i porodica koje su stalno bile azil za sve narodne borce, revolucionare, za progonjene i ugrožene od strane fašizma i njegovih saradnika.

Učitelj Branko je posebna priča za njegovo rodno Kamenno. Svaki njegov dolazak na ljetnji raspust predstavljao je za napredne mlade ljude u selu pravi praznik. Nesebičan, inteligentan, muzikalan, načitan, duhovit i pristupačan, on je plijenio znanjem i dobrotom. Sve što je saznavao i čime je ovladao želio je odmah prenijeti na mladost. Nesebično je trošio vrijeme i strpljenje da mlade ljude nauči sviranju, pjevanju novih pjesama, šahu i drugim vještinama i zabavama. Organizirao je časove čitanja napredne literature, recitiranja revolucionarne poezije, režirao je cjelovite nastupe omladine sela na narodnim feštama (svetkovinama), koje su se redovno pretvarale u komunističke smotre omladine i naroda sela i grada.

Selo Kamenno je u nekoliko predratnih godina prednjačilo po broju školovanih ljudi, naročito prosvjetnih radnika, po jednoj dosta razvijenoj kulturnoj klimi, zabavnom i sportskom životu, po

broju omladine koja je nastavljala školovanje sa sela, jednom riječju po jednom omladinskom akcionom duhu, atmosferi i radoznalosti za civilizatorsko i revolucionarno. To je bilo selo u koje su vrlo rado navraćali svi emancipirani i napredno orijentirani ljudi iz grada i drugih sela. Na Kamenom su u toku rata vladali posebni uslovi. Tu je uvijek bila stacionirana neka jedinica okupatorske vojske, jedno vrijeme selo je bilo pretvoreno u italijanski pravi ratni logor, ograđeno žicom i sa mnogim bunkerima, jednom je iseljeno i popaljeno. Jedan, ne tako neznatan, dio seljana bio je uključen u četničke i italijanske antikomunističke formacije, iz raznoraznih razloga, o kojima ovdje nećemo govoriti. Međutim, onaj krug omladinski, o kome smo gore govorili, koji se bio formirao u godinama pred rat, i porodice vezane za njega, uz još jedan broj ljudi i porodica, bili su aktivno uključeni u narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilački rat protiv okupatora i njegovih saradnika.

Mislimo da se može tvrditi da više nikad ovo selo kasnije nije uspjelo dostići onaj akciono-kulturni, zabavni i duhovni nivo kakav je imalo u godinama pred rat. To se može i razumjeti. Došlo je do raseljavanja omladine, raslojavanja sela i odliva u grad i u nova zanimanja. Nestalo je uslova koji su pogodovali onakvoj vrsti entuzijasta, pregalaca i animatora kulture, kakav je bio i Branko Bronzić.

Brankov život, rano prekinut, sinteza je svega pozitivnog što je mogao imati pravi narodni prosvjetar, taj najplemenitiji poziv među svim zanimanjima — narodni učitelj.

Todor Mandić rođen je na Kamenom 1909. godine, od oca Jova i majke Nane, rođene Obradović. Osnovnu školu završio je na Kamenom, a nižu gimnaziju u Herceg-Novom. Višu vojnu sanitetsku školu završio je Todor u Beogradu. Službovao je kao oficir bivše jugoslavenske vojske u Kotoru, Zelenici i Sarajevu. Strijeljan je u činu kapetana.

Todor je imao rijetko dobru i blagu narav. Kako bi to narod kazao, ništa bolje od njega nije moglo biti. Todor je bio mnogo voljen i cijenjen. Uvijek mu je na licu lebdio jedan blag, dobroćudan osmeh, a iz očiju je zračila ljubav i toplina. Rado je priman i viđan u društvu. Mnogo je volio djecu i ona su to osjećala, pa su mu to uzvraćala svojom ljubavlju. Jedna takva nježna i dobroćudna narav kakvu je posjedovao Todor Mandić rijetko se sreće u ljudi, pa je utoliko i više bio omiljen u krugovima koji su ga poznavali. Cjelovita dobrota i prava moralna ljepota, eto to su bile glavne osobine Todorove prirode.

Ova tri poštena i dobra mlada čovjeka strijeljali su italijanski fašistički zločinci, ali njihova mučenička smrt nije zaboravljena u narodu. Njihova svijetla imena uklesana su na Spomeniku palih u ratu i revoluciji, kao i na posebnoj spomen-ploči u njihovom rodnom i voljenom selu Kamenom.

Summary

NOVEMBER 16th 1941

(of a crime of the Italian occupying forces in Boka Kotorska)

Velimir RADOVIĆ

In the village of Kameno, in the vicinity of Herceg-Novi, on November 16th 1941 the Italian occupying forces executed by shooting three inhabitants of the village: Branko Bronzić, the teacher, Todor Mandić a medical captain of the former Yugoslav army and Danilo Ajčević, the post clerk.

It was a typical fascist cruel reprisal against the rising of the people of Boka Kotorska against the occupation and fascism.

The fascist police report on this execution, full of forged documents and obvious lies, is studied in detail in this work. However, there is also a review of the evidence left by the enemy proving the diversionist actions against the Italian occupying forces in the area of north-west Boka and Konavli. The work presents a short review of the situation in Boka Kotorska after the rising of July 13th 1941, the analysis of the communists' activity in the struggle against the occupying forces and their collaborators. The diversionist actions in November 1941 announce a mass rising of the people in the north-west of Boka Kotorska. The rising was led by the members of the Communist Party of Yugoslavia, the most courageous and ready to fight, who organized the struggle for the liberation and revolutionary reform of the country.

Finally short biographical notes of the three shot comrades are given.